

ŽIGA HERBERSTEIN IN SLOVAŠKI HUMANISTI

Andrej Rozman

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 94(497.4:437.6)"16":929Herberstein Ž.:929Werner J.

V prispevku bomo obravnavali vpliv diplomata barona Žige Herbersteina na razvoj slovaške humanistične strokovne literature ter predstavili pomembnega slovaškega humanista nemškega rodu Juraja Wernerja in njegovo delo, ki je nastalo na pobudo Žige Herbersteina.

slovaški latinski humanizem, strokovna literatura, Herberstein, Werner, nenavadne reke

The paper deals with the influence of the diplomat Baron Žiga Herberstein on the development of Slovakian scholarly literature in the humanities and presents the work of the important Slovakian of German origin, Juraj Werner, which arose as the result of Herberstein's encouragement.

Slovakian Latin humanism, scholarly literature, Herberstein, Werner, unusual sayings

Renesančna in humanistična književnost se je na Slovaškem razvijala v politično izredno nemirnem 16. stoletju, ki so ga zaznamovali kmečki punti (1514), turški roparski vpadi, poraz ogrske vojske pri Mohaču (1526), ropanje in nasilje cesarskih najemnikov, ki so jih pošiljali v boj s Turki, razvoj reformacije v drugi polovici 16. stoletja, protireformacija in protihabsburške vstaje ogrskega plemstva: Štefan Bocskay (1604–1606), Gabriel Bethlen (1619–1626) in Jurij I. Rákóczi (1644–1645). Habsburški vladarji Ferdinand I. (1526–1566), Maksimiljan II. (1564–1576), Rudolf II. (1576–1612), Matija II. (1612–1619), Ferdinand II. (1619–1637) in Ferdinand III. (1637–1647) so si s pomočjo katoliške hierarhije in podkupljivega dela ogrskega plemstva prizadevali za krepitev državnega centralizma in fevdalizma.

Za razvoj humanizma in renesanse na Ogrskem je bil zaslužen kralj Matija Korvin (1443–1490). Na njegovem dvoru so delovali pomembni italijanski humanisti. Najpomembnejša med njimi sta bila zgodovinar Antonio Bonfini (1434–1503) in knjižničar Martinus Galeotti, ki sta za humanistične ideje pridobila esztergomskega škofa in poznejšega kanclerja Academie Istropolitane Jana Vitéza (1408–1472) ter pesnika, diplomata in škofa v mestu Pecs Jana Pannoniusa (1434–1472).

Humanizem in renesansa sta vzpodbudila ustanavljanje šol, literarnih krožkov, knjižnic, knjigarn in tiskarn. V mestih so ustanavljali mestne šole, gimnazije, liceje in akademije. Mesta so iz Evrope v svoje šole vabila pomembne tuje učitelje, npr. v Levoči je v letih 1520–1521 deloval angleški humanistični pesnik Leonhard Coxe (od okoli 1495 do okoli 1549). Na šolah so poučevali gramatiko in retoriko, brali dela antičnih avtorjev, pozneje pa so v učni program uvrstili tudi naravoslovje. Ogrski

študenti so odhajali študirat na univerze v Bologni, Padovi, Krakovu, Pragi in na Dunaju. V času reformacije so študirali na univerzi v Wittenbergu. Matija Korvin je na stičišču slovanskega, germanskega in ugrofinskega sveta v Bratislavi leta 1465 ustanovil univerzo Academia Istropolitana (Akademija v mestu na Donavi), na kateri so predavali teologijo, filozofijo in naravoslovje. Vladarjeva smrt, nasledstveni boji in turška nevarnost so pripomogli k ukinitvi univerze leta 1491. Pomembnejšo vlogo je pri razvoju slovaške kulture imela Trnavska univerza, ki jo je leta 1635 v Trnavi ustanovil ogrski primas in kardinal Peter Pazmany (1570–1637).

Za to obdobje je značilen tudi nastanek zasebnih knjižnic, ki so jih ustanavljali plemiči, premožni meščani in izobraženci. Z razvojem knjižnic so se v nekaterih mestih pojavile knjigarne, ki so se specializirale za uvoz knjig iz tujine.

Začetki tiskarn na Slovaškem so povezani z razvojem reformacije. Prve tiskarne so bile potujoče, pozneje so v mestih (Levoča, Trnava, Košice, Bardejov, Trenčín idr.) ustanovili stalne tiskarne. Prvi tiskani slovaški knjigi sta bili knjiga Vaška Záleskega *Knížka přísah biskupských, doktorských a pisárských* (Knjiga škofovskih, doktorskih in pisarskih priseg, Wittenberg 1561) in *Katechismus, to jest Kratičké obsažení a výklad předních článkův víry a náboženství křestanského ... D. Mart. Luther* (Lutrov katekizem, Bardejov 1581). Knjiga Zaleskega je bila prevedena iz latinščine, katekizem pa iz nemščine.

Že od druge polovice 15. stoletja se je ob latinščini kot administrativno-pravnem, knjižnem in pastoralnem jeziku začela uveljavljati slovakizirana češčina, kar priča o tesnih gospodarskih, političnih in kulturnih odnosih s češkimi deželami. Uveljavljanje češčine je pospešilo oblikovanje slovaške narodnosti. V 16. stoletju sta se na podlagi češčine izoblikovali kulturna zahodna slovaščina in kulturna srednja slovaščina. V kulturni zahodni slovaščini so v češčini prevladovale zahodnoslovaške leksikalne in oblikoslovne značilnosti, v kulturni srednji slovaščini pa sredjeslovaške leksikalne in oblikoslovne značilnosti.

Obseg kulturnih in literarnih odnosov med Slovaki in Čehi dokazuje delovanje mnogih slovaških izobražencev pri oblikovanju češkega kulturnega in literarnega življenja (Martin Rakovský, Ján Silván, Pavel Kyrmezer, Vavrínek Benedikt Nedožerský idr.) ter čeških izobražencev na Slovaškem (Jakub Jakubeus idr.) (Minárik 1985: 92).

V prvem obdobju humanistične in renesančne književnosti (1500–1540) so gojili liriko, epiko in dramatiko. Dela so izdajali v rokopisnih zbornikih in v manjši meri tudi v tiskani obliki. Pisci poezije, proze in drame so bili predvsem Nemci (npr. Štefan Monetařius). Nekateri nemški pisci (Pavol Rubigall) so izhajali iz slovaškega okolja. Velik pomen za razvoj humanizma na Slovaškem so imele izdaje antičnih avtorjev (Aristotel, Plutarh, Psevdo-Kato, Seneka idr.) in dela evropskih humanistov (Avgust Avrelj, Erazem Rotterdamski idr.).

V poeziji so gojili cerkveno in posvetno pesništvo. V cerkvenem pesništvu so prevladovale duhovne pesmi v latinščini, češčini ali slovakizirani češčini, ki so jih pisali katoličani in še posebej evangeličani, saj je bila reformacija naklonjena duhovnim

pesmim v jeziku, ki so ga ljudje razumeli. Evangeličanska duhovna lirika se je razvijala iz predreformacijske in reformacijske češke in domače tradicije. Katoliška duhovna lirika se je razvijala predvsem na podlagi latinskih pesmi, ki so jih peli pri mašah.

Posvetno pesništvo predstavlja oblikovno dodelana latinska priložnostna lirika. Slabo je bila razvita proza, ki jo predstavljajo v češčini ali slovakizirani češčini pisana pisma, listine, mestne knjige, zdravniški recepti in slovarji. Slabo je bila v tem obdobju razvita dramatika (šolske igre, pasijoni idr.).

V obdobju razcveta renesančne in humanistične književnosti (1540–1620) so literarne zvrsti v razvoju dosegle vrhunec, dela pa so med bralce širili že v tiskani obliki. Pri razvoju književnosti v tem obdobju so sodelovali avtorji tujega porekla; mnoge je k slovaškemu okolju vezalo samo njihovo delovanje (Anton Vrančić), drugi pa so se tesneje povezali s slovaškim kulturnim življenjem ter aktivno sodelovali pri razvoju renesančne in humanistične književnosti (Pavol Rubigall, Juraj Purkircher, Ján Sambucus, Ján Bocatius, Juraj Werner, Ján Drenschwam idr.).

V cerkveni poeziji, ki jo je vzpodbudila reformacija in so jo ustvarjali predvsem evangeličani, so prevzemali češke duhovne pesmi, hkrati pa se je razvijala tudi domača duhovna poezija (pesmi v Banskobystriški agendi, 1585). Jezik duhovnih pesmi je bila češčina oz. slovakizirana češčina. Duhovne pesmi so bile didaktično-refleksivne in predvsem subjektivne. Subjektivne pesmi je predstavljala umetniško najbolj dovršena intimna duhovna lirika, ki so jo ustvarjali mojstri pesniške besede (Ján Silván, Eliáš Láni, Vavrinec Benedikt Nedožerský). Katoličani so še naprej gojili gregorijansko petje.

Posvetno pesništvo je postalo bogatejše za nove žanre. Jezik posvetnega pesništva je bila v pretežni meri latinščina, v manjši meri pa češčina oz. slovakizirana češčina.

V latinski poeziji so pisali družbenopolitične pesmi, epigrame, satire in žanre priložnostne lirike. V družbenopolitičnih pesmih je prevladovala domovinska protiturška problematika (Pavol Rubigall, Juraj Purkirschner), kaotične verske razmere (J. Purkirschner), kritika plemstva (Juraj Koppay) in ideal oblasti ter meščanske in državne ureditve (Martin Rakovský). V epigramih so avtorji smešili tedanje razmere (Ján Sambucus, Ján Bocatius, Ján Filický).

Najpomembnejši literarni žanri so se razvijali v poeziji, ki so jo ustvarjali v češčini oz. slovakizirani češčini: epske zgodovinske pesmi, didaktično-refleksivna lirika in ljubezenske pesmi. V epskih zgodovinskih pesmih so pisci v duhu humanističnega patriotizma izražali protiturška in protihabsburška stališča. Oblikovno so bile zgodovinske pesmi zelo blizu ljudskim pesmim (*Píseň o sigetském zámku*, *Píseň o Modrom kameni*, *Píseň o Divíně* idr.). Didaktično-refleksivno poezijo predstavljajo pesmi z družbeno problematiko (Jakóbek z Rajca, Leonard Mokošíni, Štefan Trebnický idr.). Intimno poezijo so predstavljale ljubezenske pesmi dvorne in galantne lirike. Znake ljubezenske pesmi ima tudi anonimna viteška romanca *Píseň o dvouh uherských pánoch a tureckého cisára dcére – Siládi a Hadmáži*.

V primerjavi s prvim obdobjem slovaškega humanizma in renesanse je proza doživela nesluten razmah. Dokaz za to je cerkvena, posvetna in strokovna proza.

Cerkveno prozo so v latinščini, češčini oz. slovakizirani češčini pisali predvsem evangeličani. Predstavljajo jo artikule (*muránske artikuly, vyznanie viery* idr.), polemike (Eliáš Láni), agende (*Banskobytrická agenda*), katekizmi (Ján Pruno Fraštacký, Eliáš Láni-Samuel Melikius-Izák Abrahamides), postile (Juraj Schmidelius), retorični in panagirični pogrebni govori in pridige (Ján Jessenius) ter šolske disertacije s teološko vsebino. Katoličani so svoja prozna dela pisali v latinščini. V katoliški prozi so prevladovali polemike (P. Pazmány) in panagirični pogrebni govori (Ján Sambucus).

Večji razmah je v tem obdobju doživela posvetna proza, ki jo predstavljajo memoarska dela, potopisi, dnevniki in potopisni dnevniki (J. Dernschwam, J. Thurzo) v latinščini in nemščini. Pisci leposlovne proze so se zgledovali pri evropski didaktični in zabavni prozi (antična, viteška, verska, zabavna, šaljiva in pustolovska proza).

V strokovni prozi so gojili starejše in novejše žanre (pisma, listine, kronike, koledarje, sanjske knjige idr.). V njih so pretežno v latinščini obravnavali aktualne zgodovinske dogodke (kronanje kralja Maksimilijana, letopis Nemeckej Lupče, govori J. Sambucusa in J. Jesseniusa, korespondenca J. Sambucusa in Alberta Husselia). O vojnih dogodkih so poročali predvsem tuji letaki in tiski (npr. o protiturških bojih).

Od proznih žanrov je največji razmah dosegla latinska strokovna proza. Humanistični raziskovalci so s svojimi deli posegali na različna takrat moderna področja: filozofija (J. Sambucus, J. Jessenius), zgodovina (J. Sambucus), pravo (J. Jessenius, D. Basilius), geografija (J. Sambucus), naravoslovje (J. Werner, J. Jessenius, D. Basilius), medicina (J. Jessenius), matematika (V. Benedikt Nedožerský), pedagogika (V. Benedikt Nedožerský), jezikoslovje (V. Benedikt Nedožerský, L. Fabinus, D. Basilius) in literarna teorija (J. Sambucus, V. Benedikt Nedožerský).

V dramatici so misterije in pasijone izpodrinile latinske humanistične šolske igre, ki so jih gojili pretežno na evangeličanskih šolah, pozneje pa so jih v svoje šole uvedli tudi katoličani. V šolskih igrah so obravnavali svetopisemsko tematiko, v posvetni drami pa so prevladovali motivi iz antične zgodovine. V tem obdobju so prevladovali duhovne igre (o Juditi, Mojzesu, Jožefu, Salomonu idr.). Starozavezne motive (o Kajnu in Abelu, Suzani idr.) so v svojih igrah obravnavali predvsem evangeličanski pisci. V manjši meri so starozavezne motive v šolskih igrah predstavljali jezuiti.

Juraj Werner (Wernher, Georgius, Wernherus, okoli 1490–1567) je iz rodne Šlezije na Ogrsko prišel iskat boljše razmere za uveljavitev svojih sposobnosti. Študiral je v Wittenbergu (1511–1514) in Krakovu (1515–1519). Spoprijateljil se je z Valentinom Ecchiusom in člani tamkajšnjega erazmovskega krožka. Najverjetneje je leta 1524 prišel v Prešov, kjer je delal kot mestni pisar, računovodja, postal je član mestnega sveta (1526) in notar (1528), leta 1531 pa je postal mestni sodnik. Za njegovo politično kariero je odigrala pomembno vlogo njegova odločitev, da se je po bitki pri Mohaču postavil na habsburško stran, najbrž tudi pod vtisom Erazmovih nazorov o vlogi Habsburžanov v protiturški obrambi Evrope. Tako je prišel v stik

z baronom Žigo Herbersteinom (1486–1566), ki ga je priporočil cesarju Ferdinandu I. Ogrski kralj in gornjeogrsko (danes slovaška) mesta so mu zaupala veliko diplomatskih nalog, ki pa se niso vedno končale srečno, npr. na oravskem gradu je bil leta 1534 pol leta v ječi, iz nje so ga izpustili po posredovanju poljskega kralja Sigismunda Starega (1467–1548). Ferdinand je Wernherju zaupal več pomembnih funkcij v finančni upravi, konkretno nadzor nad pobiranjem davkov v Spiški zbornici, leta 1538 ga je imenoval za prefekta Šariškega gradu, ki ga je obvladoval roparski vitez Matija Baša (*Pesem o muranskem gradu*). Kljub napornemu in razgibanemu delu na političnem in gospodarskem področju ni zanemarjal muz. V času študija v Krakovu je bil član pesniškega krožka. Kot humanistični avtor je požel slavo z dvema knjigama: *Kratko poročilo o nenavadnih vodah na Spišu* (Hypomnematation de aquis in Scepusio admirandis, Dunaj 1551) in *Kratko poročilo o nenavadnih vodah Ogrske* (De administrandis Hungariae aquis hypomnematation, Bazel 1549). Iz ohranjenega arhivskega gradiva je razvidno, da je za nastanek obeh knjig dal pobudo baron Žiga Herberstein, ki je zaslužen tudi za njuno izdajo. Obe knjigi sta v Evropi poželi velik uspeh. V latinščini sta doživeli devet izdaj, v nemškem prevodu pa šest.

Ohranjeno je pismo barona Žige Herbersteina, ki pošilja pozdrav Juraju Wernerju, kraljevemu svetniku in upravitelju v Šarišu:

Čeprav sem o teh nenavadnih vodah na Spišu že prej veliko slišal od mnogih ljudi, vseeno pa bi želel o teh stvareh, ki so se skoraj vsem zdele neverjetne, dobiti poročilo od tebe in slišati tvoje mnenje. Ker nisi omahoval in mi napisal, kaj si o njih izvedel, si lahko dosegel, da sedaj zagotovo vem, kaj si naj o njih mislim sam, mojemu mnenju pa se pridružujejo tudi drugi imenitni možje, ki tvojemu delu pripisujejo veliko težo. Baje tudi v drugih delih Ogrske je veliko nenavadnih voda, zato boš napravil veliko veselje meni in tudi mnogim drugim, ki prav hlepijo po teh stvareh in so tvoji privrženci. Vendar vem, da sem kot poslanec božanskega cesarja Maksimiljana in pokojnega najjasnejšega ogrskega kralja Ludvika sam lahko videl, da so pri budimskem kraljevem dvoru termalni vreli, katerih temperature ne bi mogel zdržati, če bi vanje pomočil roko. [...] Zelo torej spoštujem tvoja prizadevanja, visokocenjeni Werner, da bi takšne stvari o svoji Ogrski objavil in pojasnil. Moram te vzpodbuditi, da svoje delo nadaljuješ. Ne samo zato, da bi se mi s tem oddolžil, marveč da boš s svojim delom požel še večje priznanje. Imej se dobro.

Werner je *Kratko poročilo o nenavadnih vodah Ogrske* posvetil prav baronu Žigi Herbersteinu (Latinský humanizmus 2008: 166–167):

1. UVOD: Plemeniti baron Žiga Herberstein, na tvojo pobudo sem nekaj napisal o nenavadnih lastnostih voda, ki so na ozemlju Spiša, da boš lahko na osnovi mojega pisanja potrdil to, kar so nekateri ljudje imeli za pravljico, ko so to slišali od drugih. [...] Zato sem zelo vesel, kot se spodobi, da sem se lotil naloge, ki si mi jo ponovno zaupal, da bi opisal tudi druge, skoraj enako neobičajne nenavadnosti voda, ki jih je mogoče videti v naši Panoniji.

Žigo Herbersteina je v Hrastovcu obiskal tudi zet J. Wernerja Sigismund Gelous Torda,¹ ko se je vračal iz Italije, vendar Herbersteina ni našel. Je pa o svojem obisku v čast Herbersteinu napisal odo v petindevetdesetih verzih (prav tam: 163):

Panonec Žiga Gelous Torda pozdravlja zaradi njegove srčnosti in modrosti slavnega moža gospoda Žigo Herbersteina, svobodnega barona iz Herbersteina, Neuberga in Hrastovca, kraljevega kanclerja in glavnega kvestorja avstrijskih provinc.

Pred kratkim, vračajoč se iz italijanskih krajev, sem se po želji usode ustavil pri vas, kot gost sem obiskal avstrijske kraje radoveden nate, mnogo sem postavil si vprašanj, ali si dobro, kaj pravkar počenjaš, ali si še vedno v mestu.

Prav v tem času si kralju Poljske nesel mandate.

To sem slučajno izvedel, ko sem spraševal mnoge.

V hipu sem žalost in bolečino začutil globoko v srcu, ker mi ni bilo dano videti tvojega obraza, po čem sem najbolj hrepenel, niti se s tabo nisem mogel pogovoriti, kar sem si tudi želel.

Werner je v delu o ogrskih rekah enaindvajseto poglavje posvetil nenavadnim pojavom na Kranjskem: jezerom, ponikalnicam in kraškim jamam, ki jih je po pripovedovanju Žige Herbersteina opisal (prav tam: 186–187):

Spominjam se, da mi včasih pripoveduješ o nekem jezeru na Kranjskem, poimenovanem po sosednjem naselju Cerknica, skoraj enako nenavadne stvari, kakršne so te, ki sem jih napisal o ogrskih vodah. Vsako leto konec jeseni se napolni zaradi hitrega privala voda, ki sem tečejo iz skritega kraja in s sabo prinašajo velike količine rib. Ko se približuje poletje in vode zopet izginjajo, jezero popolnoma usahne. To se dogaja s takšno občasnostjo, da na kraju, kjer si kratko pred tem še ribaril, lahko sočasno seješ in žanješ, če želiš, tudi loviš in potem po enem letu ponovno loviš ribe.

Kaj mi brani, da ne bi podobo kraja opisal po tvojem pripovedovanju, tako kot so ti jo opisali drugi. Govoril si, da ga obkrožajo gore, v katerih izvirajo neznane reke, vsaka v svojem koritu, in to iz vzhodnega predela tri in iz južnega štiri. Čim dlje tečejo, tem manj so vodnate, na svoji poti prevzemajo tudi mulj, dokler jih nazadnje ne pogoltnejo kamnite jame. Njihove odprtine dajejo videz, da jih je izdolbla človeška roka. Ko je tu višek vode, se dogaja, da se v jamah pojavi povratni tok vode s takšno močjo, da izbljuva vse, kar je sprejela, in to s takšno močjo in hitrostjo, da moč in hitrost povratnega toka le s težavo prehiti jezdec, če bi jezdil brez tovara v galopu. In tako se po celotnem področju (razprostranjenem po širini niti ne poldrugo miljo) razlije voda in ustvari jezero, ki je večinoma globoko osemnajst laktov, tam, kjer je najplitvejše, ima globino človekove postave.

Delo je zaključil z odo (prav tam: 189–190):

PLEMENITEMI GOSPODU, GOSPODU ŽIGI,
svobodnemu baronu iz Herbersteina, Hrastovca
in Neuberga, kraljevskemu komorniku
in upravitelju avstrijske zakladnice itd.

¹ Žiga Gelous Torda, pomemben humanist iz Transilvanije, ki se je po študiju v Krakovu, Wittenbergu in Padovi ustalil v Prešovu, kjer se je poročil z Wernerjevo hčerko Eufemijo in postal koadjunktorski finančni upravitelj. Umrl je leta 1569 v Bratislavi.

Komu naj pošljem pesem svojo kratko,
 ki pred kratkim prišla iz delavnice je moje.
 Žiga? Tebi, ki mojim igračkarijam
 izkazuješ svoje občudovanje.
 Drugi najraje se razposajeno zabavajo,
 nekaterim se metanje kock dopade,
 na različne načine preganjajo dolgčas.
 Ti pa ves svoj čas, ki ti ga obveznosti
 dopuščajo, preživljaš tako, da elegantne,
 Baron, prebiraš govornike in pevce.
 V kolikor ti dopuščajo dolžnosti,
 svoj prosti čas želiš koristno preživeti,
 ali se izogniti popoldanskemu počitku,
 pa preberi tole mojo pesem,
 prosim, oceni jo dobro in prizanesljivo.

Werner je bil prvi humanist, ki je napisal naravoslovni deli in z njima v Evropi požel velik uspeh. Posebej dragoceni so njegovi opisi slovaških zdravilnih vrelec, ki so sploh prvi zapisi o njih v strokovni literaturi. Iz ohranjenih dokumentov je razvidno, da je Werner pripravljal gradivo za ogrsko zgodovino, vendar ga je prehitela smrt.

Sklep

Humanizem na ozemlju današnje Slovaške se je razvijal v politično nestabilnih okoliščinah. Na ogrske meje so pritiskali Turki, ki so ogrsko vojsko premagali pri Mohaču (1526) in jo razkosali na tri dele. Ozemlje današnje Slovaške – kraljevska oz. habsburška Ogrska – so v 16. in 17. stoletju pretresale protihabsburške vstaje, roparski turški pohodi, ropanje cesarskih plačancev in protireformacija. V teh nemirnih časih je slovaškim humanistom uspelo razviti latinsko književnost, primerljivo s humanistično književnostjo v drugih evropskih državah. Slovaška narodno usmerjena literarna zgodovina je sicer omenjala nekatere humanistične ustvarjalce, vendar njihovemu delu ni pripisovala prispevka pri razvoju slovaškega jezika in narodne zavesti. Marksistično-leninistična literarna zgodovina, ki je poudarjala boj med izkoriščevalci in izkoriščanimi, pa latinski humanistični književnosti sploh ni posvetila raziskav. V zadnjih dvajsetih letih je skupina slovaških literarnih zgodovinarjev in zgodovinarjev svoja raziskovanja ponovno usmerila v zamolčan in prezrt latinski humanizem, ki se je razvijal na ozemlju današnje Slovaške, ga postavila v novo luč in mu dala zasluženost mesto v slovaški kulturi.

Literatura

- HAMADA, Milan, 1995: *Zrod novodobne slovenske literatúry*. Bratislava: Veda.
 KÁKOŠOVÁ, Zuzana, 1998: *Príručka k dejinám staršej slovenskej literatúry*. Trnava: UMC.
Latinský humanizmus, 2008. Bratislava: Kalligram.
 MINÁRIK, Jozef, 1984: *Renesančná a humanistická literatúra*. Bratislava: SPN.
 ŠKOVIERA, Daniel, 1992: Humanizmus v latinskej Európe. *Slovenské pohľady* 108/6. 2–7.